

ВОЛИНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1943 РОКУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Характерною ознакою і помітною особливістю сучасного етапу розвитку української історичної науки є суттєва активізація дослідження вітчизняними науковцями стану доволі непростих українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, місця і ролі у них Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, польських політичних інституцій та збройних формувань. Об'єктивне і неупереджене вивчення та осмислення цих актуальних у науковому і суспільно-політичному сенсі проблем – на цьому наголошується у спільній заяві Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання” від 21 травня 1997 р.¹ – необхідні для остаточного подолання складної українсько-польської історичної спадщини, негативного потенціалу, який накопичувався упродовж багатьох століть в історичній пам'яті та свідомості українців і поляків, упередженості і недовір'я між ними, а також заради утвердження історичної правди і справедливості, дружніх і партнерських відносин між обома країнами і народами, не затьмарених тінями минулого.

Історія українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, яка стала кульмінаційною подією українсько-польських конфліктів у ХХ столітті², не може досліджуватися і без урахування діяльності ОУН і УПА, трагічного протистояння між УПА й Армією Крайовою на західноукраїнських землях, зокрема у 1943 – 1944 рр. на Волині. Вони викликали і продовжують викликати значний суспільний резонанс, контрверсійні оцінки і тлумачення у вітчизняній і польській історіографіях, громадсько-політичному житті обох держав і народів, заважаючи гармонійному розвитку добросусідських стосунків між ними.

Разом з тим, драматичний українсько-польський конфлікт 40-х рр. ХХ ст. становить важливий аспект історії власне ОУН і УПА, і без його висвітлення вона буде неповною. Дана обставина робить дослідження ролі і місця ОУН та УПА в українсько-польському протистоянні, боротьбі проти репрезентованої Армією Крайовою польського підпілля, з'ясування причин, перебігу, мотивації учасників конфлікту, зокрема волинського, справою вкрай актуальною, назрілою і необхідною. Адже події 60-річної давності залишатимуться джерелом взаємних образ, кривд і звинувачень у всіляких гріхах доти, доки про них не буде сказано всієї правди і доки українська та польська сторони не зрозуміють їх глибинної сутності, не вироблять спільних чи близьких підходів до оцінок минулого, не наблизяться до такого його розуміння, яке найбільше відповідає історичній істині, буде вільним від стереотипів і враховуватиме різні погляди та позиції³. На цьому акцентовано увагу і в згаданій спільній Заяві Президентів Л. Кучми і А. Квасьневського. Такий підхід, а також те, що за домовленістю між президентами складні питання спільної історії виведені зі сфери політики і передані на розгляд вченим, матиме велике значення для досягнення взаємопорозуміння українського і польського народів, відновлення історичної правди, у тому числі і про діяльність ОУН і УПА; дозволить виокремити осмислення непростих українсько-польських взаємин із застарілих емоційних і однобічних оцінок, покінчити, нарешті, з історичними фальсифікаціями, перекрученнями, тенденційним доббором фактів та надмірною політизацією проблеми нашого спільного минулого, які культивують у польському суспільстві негативний образ українця і ворожість до українського народу⁴.

За останнє десятиліття українські науковці, отримавши доступ до раніше невідомих та недосяжних вітчизняних і зарубіжних архівних та історіографічних джерел, спрямували свої зусилля та увагу на дослідження історії українсько-польських відносин 30-40-х рр. ХХ ст., на публікацію і введення до наукового обігу нових документів і фактологічного матеріалу, з'ясування причин, перебігу і наслідків трагічних подій, що мали місце в історії обох народів, тривалого в часі українсько-польського протистояння, яке з особливою силою вибухнуло у роки Другої світової війни і часто переростало у збройні конфлікти з багатотисячними людськими жертвами⁵.

У цьому контексті слід зазначити, що за роки, які минули після проголошення державної незалежності України, новітня українська історіографія збагатилася цілою низкою серйозних документальних і мемуарних видань, збірників матеріалів, опублікованих за підсумками роботи авторитетних і представницьких всеукраїнських і міжнародних, зокрема спільних українсько-польських наукових конференцій і семінарів,

першими монографічними дослідженнями і великою кількістю статей, кандидатськими і докторськими дисертаціями, рецензіями, довідково-бібліографічними виданнями, що є яскравим свідченням започаткування національної історіографії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни як окремого і самостійного науково-дослідницького напрямку⁶.

Характеризуючи сучасний стан дослідження українсько-польських відносин часів Другої світової війни, слід зазначити, що публікації, які з'явилися в незалежній Україні, базувалися донедавна переважно на джерельній базі вітчизняних архівів та опублікованих зарубіжних документах. При цьому українсько-польський конфлікт посідає у них далеко не першорядне місце, а відомості про українсько-польське протистояння, за словами С. Макарчука, є фрагментарними⁷. І. Льюшин пояснює таку ситуацію насамперед використанням документів українського або радянського походження і зазначає при цьому, що у стратегічних планах українських націоналістів боротьбі з польською АК відводилася роль третього фронту, а тому в матеріалах ОУН-УПА вона не знайшла такого відображення, як у документації польських підпільних структур, для яких боротьба з українським самостійницьким рухом на західноукраїнських землях фактично посіла перше місце⁸. Відтак з проблематики українсько-польських взаємин воєнної доби опубліковано лише кілька монографічних досліджень, а основну частину напрацювань становлять тексти доповідей та повідомлень у збірниках матеріалів наукових конференцій та "круглих столів", статті у різноманітних періодичних виданнях (фахових наукових журналах, вісниках і збірниках праць тощо), а також збірки документів, підготовлені спільними зусиллями науковців двох країн. Тільки останнім часом, у 2000 – 2003 рр., вийшли ґрунтовні монографії і чимало статей київського історика І. Льюшина, які стали апробацією його докторської дисертації, безпосередньо присвячені українсько-польському конфлікту часів Другої світової війни, волинським подіям, спираються також на значний і потужний корпус польських архівних та історіографічних джерел⁹ і викликали широкий резонанс та полеміку у наукових колах, зокрема між їх автором і В. Сергійчуком¹⁰, який також активно займається дослідженням причин і перебігу польсько-українського протистояння 40-х рр. ХХ ст. і підготував на цю тему декілька цікавих праць¹¹. Усе це робить актуальним узагальнення і систематизацію існуючого вже досить помітного історіографічного доробку.

Метою і завданням пропонованої статті є спроба охарактеризувати стан досліджень сучасними вітчизняними науковцями такого доволі складного аспекту двосторонніх відносин, як українсько-польський конфлікт часів Другої світової війни, кульмінацією якого стали трагічні події на Волині у 1943 – 1944 рр. Він не претендує на вичерпність і повноту, але нині, у 60-ту річницю тих подій, є назірим та необхідним і певною мірою відобразитиме головні напрями і основні тенденції розвитку новітньої української історіографії цієї важливої і гостроактуальної проблеми, дозволить узагальнити і типологізувати наукові позиції, погляди, оцінки, поширені у сучасній вітчизняній історіографії.

Помітний внесок у дослідження різноманітних аспектів цього питання, його наукове, концептуально-методологічне і фактологічне осмислення та узагальнення зробили К. Бондаренко, Г. Бухало, О. Буцько, М. Вегеш, С. Віднянський, О. Гайдай, М. Гетьманчук, Т. Гонтар, Я. Грицак, Б. Гудь, Т. Гунчак, Я. Дашкевич, В. Дзьобак, Л. Зашкільник, С. Івашук, Я. Ісаєвич, І. Льюшин, А. Кентій, Ю. Киричук, І. Козловський, К. Кондратюк, В. Косик, С. Кульчицький, В. Кучер, М. Кучерепа, О. Лисенко, В. Литвин, М. Литвин, Ю. Макар, С. Макарчук, А. Павлишин, І. Патриляк, А. Руккас, А. Русначенко, В. Сергійчук, Ю. Сливка, С. Ткачов, В. Трофимович, Б. Хаварівський, В. Ханас, І. Цепенда, Ю. Шаповал, М. Швагуляк та інші українські історики.

Велике значення для організації та диверсифікації досліджень українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, місця і ролі ОУН і УПА в українсько-польському протистоянні, їх кадрового і матеріального забезпечення та апробації має діяльність створених у 1997 р. Урядової комісії і робочої групи Інституту історії України НАН України з вивчення діяльності ОУН-УПА, а також робочої групи експертів для проведення додаткових наукових досліджень трагічних подій на Волині у 1943 – 1944 рр., сформованої у 2003 р. при апараті Ради національної безпеки і оборони України за дорученням Президента України.

Проблеми історії українсько-польських відносин у ХХ ст., зокрема у роки Другої світової війни, плідно і результативно досліджують нині вчені академічних інститутів

історії України, українознавства, української археографії та джерелознавства, політичних і етнопольських досліджень, Київського, Львівського, Волинського університетів, Київського славянського університету, Центру досліджень визвольного руху у Львові та інших наукових і навчальних закладів та установ. У Волинському державному університеті ім. Л. Українки протягом 1998–2000 рр. розроблялася держбюджетна тема “Українсько-польські відносини на Волині (20–40 роки ХХ ст.)”¹².

Важливу роль у започаткуванні, динамізації і поглибленні досліджень вітчизняними істориками різноманітних аспектів українсько-польських відносин і взаємного протистояння у роки Другої світової війни відіграв цілий ряд всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій. Вони проводилися, зокрема, на такі теми: “Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки” (Луцьк, квітень 1995 р.), “Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ столітті” (Івано-Франківськ, листопад 1996 р.), “Україна-Польща: вчора, сьогодні, завтра” (Люблін, червень 1997 р.), “Поляки й українці: 1918–1956 рр.” (Санок, листопад 1997 р.), “Українсько-польські відносини в ХХ столітті: державність, суспільство, культура” (Тернопіль, квітень 1999 р.), “Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин” (Київ, травень 2000 р.) тощо.

Свідченням активізації уваги науковців до волинської проблематики, прагнень досліджувати її дедалі глибше, у контексті сучасних євроінтеграційних процесів та демократичних перетворень в Україні стало проведення у 2003 р. цілої низки представницьких міжнародних наукових форумів, серед яких увагу науковців, широкій громадськості, органів масової інформації привернули організована Інститутом історії України НАН України та Інститутом історії Польської Академії наук за підтримки Верховної Ради України міжнародна наукова конференція “Українці і поляки в роки Другої світової війни: внутрішній та міжнародний аспекти взаємин” (Київ, 20–21 березня 2003 р.), міжнародна конференція “Українсько-польське протистояння в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг та наслідки”, проведена у Волинському університеті (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.), українсько-польський експертно-журналістський форум “Події на Волині: як жити з цим тягарем?” в Національному університеті “Острозька академія” (Острог, 11–12 квітня 2003 р.). Помітний резонанс одержали також проведена 12 травня 2003 р. у Львові Історико-філософською секцією НТШ і Центром досліджень визвольного руху наукова конференція “Третій фронт у Західній Україні: 1939 – 1947 роки”, яку її організатори вважають чи не першою спробою об’єктивного погляду на складну проблему з минулого народів-сусідів¹³, та науково-практична конференція “Польське зазіхання на Волинь і українське право на оборону в роки Другої світової війни”, ініційована Конгресом Українських Націоналістів (Київ, 8 липня 2003 р.)¹⁴.

У зв’язку з цим слід зауважити, що у вступній редакційній статті до другого випуску збірника “Український визвольний рух”, виданого львівським Центром досліджень визвольного руху, при аналізі роботи деяких конференцій висловлена думка про здійснення українськими науковцями досліджень у напрямі, заданому польськими істориками, обмеження українсько-польського конфлікту територіально і хронологічно, постановку питання “хто” і “як”, а не “чому”, втручання політики в історію, що було лейтмотивом майже всіх заходів, які ставили собі за мету суто науковий аналіз проблеми¹⁵. Це робить актуальним публікацію матеріалів конференцій і введення відповідної інформації в науковий обіг, що дозволить кожному досліднику і всім бажаючим скласти загальне уявлення з порушених на них питань.

Вагомий внесок у становлення і розвиток сучасної вітчизняної історіографії проблеми зробили міжнародні наукові семінари “Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни”, які працювали у 1996–2001 рр. почергово у Луцьку і Варшаві та об’єднали провідних українських і польських істориків. Головне завдання семінарів, зазначає І. Ільошин, полягало у пошуку спільних підходів до оцінки минулого, у визначенні тих питань, з яких позиції українських і польських фахівців співпадають, а з яких є помітні розходження, що потребують подальших досліджень¹⁶. Важливе джерелознавче та історіографічне значення мають наукові збірники “Україна – Польща: важкі питання”, що побачили світ за результатами засідань семінарів¹⁷ і видання яких триває, а також публікація деяких документів і матеріалів усіх десяти семінарів, зокрема протоколів узгоджень і розбіжностей сторін, вміщених у журналі “Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія “Історичні науки”¹⁸.

Історіографічна оцінка семінарів і наукових збірників “Україна – Польща: важкі питання”, їх громадсько-політичного і наукового значення зроблені у статтях

Л. Баженова, Р. Грицьківа, С. Заброварного, В. Колесника, М. Кучерепи, В. Макара. У них відзначено, що українсько-польські семінари істориків вже стали певною епохою у співробітництві науковців обох країн, а томи серії “Україна – Польща: важкі питання” з огляду на їх фактологічну і методологічну цінність є оригінальним виданням, здійсненим на високому науковому рівні, яке не має аналогів у світі. Це видання було першою спробою комплексного дослідження українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, виступає їх справжньою сучасною енциклопедією і свідчить про пошук консенсусу у вирішенні складних питань спільної історії і взаємин обох народів¹⁹.

З цього приводу слід відзначити думку І. Льюшина під час роботи українсько-польських семінарів істориків про зближення позицій фахівців обох країн у багатьох спірних питаннях, насамперед стосовно оцінки УПА і АК як рівноправних національно-визвольних рухів двох сусідніх народів, що в умовах окупації намагалися відтворити свою державність, ролі Німеччини та СРСР у використанні та розпалюванні українсько-польського антагонізму, а також розуміння обома сторонами його причин. До питань, які далі зумовлюють розбіжності і непорозуміння, різні інтерпретації, тлумачення й оцінки, І. Льюшин відносить, зокрема, трактування характеру і мотивів українсько-німецької та польсько-радянської співпраці у роки війни, оцінку форм і методів боротьби проти поляків на Волині і в Східній Галичині, застосованих ОУН (СД) і командуванням УПА з метою виключення будь-якої можливості повернення цих етнічних українських земель до складу післявоєнної Польської держави, інші мотиви вжитих українськими націоналістами радикальних заходів²⁰.

Перші в умовах незалежності України спроби об’єктивного аналізу вітчизняної радянської та сучасної історіографії українсько-польських відносин на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни, а також відповідної літератури української діаспори, були здійснені вінницькими істориками С. Калитком, В. Лацибою, Ю. Попом, киянином І. Льюшином, волинським дослідником І. Кічиєм²¹.

Проаналізувавши фундаментальні колективні та деякі індивідуальні монографії українських істориків радянського часу, вінницькі автори справедливо констатували, що в історіографії взаємини між українським та польським населенням, протистояння на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни пов’язувалися насамперед з темою спільної боротьби слов’янських народів проти німецької агресії, єдності трудящих різних національностей у війні з фашизмом, критикою і “викриттям” ОУН та її збройних формувань як безпосередньої агентури німецьких спецслужб, виконавців директив окупаційної влади, а також із засудженням діяльності українських та польських націоналістичних організацій, спрямованої на розпалювання міжетнічних конфліктів. На думку вінницьких науковців, радянська історіографія розглядала українсько-польське протистояння насамперед як спровоковану німецькими окупантами та їх агентурою акцію, спрямовану на збереження окупаційного режиму²².

Ознайомлення з працями дослідників української діаспори дало можливість С. Калитку дійти висновків про більш детальний аналіз ними вказаної проблеми і пошук глибинних причин польсько-українського конфлікту передусім у польській політиці на західноукраїнських землях, спрямованій на спольщення українського населення, про розгляд конфлікту як кульмінації протистояння українського населення польській експансії на цих теренах і спровокованість політикою польської правлячої еліти збройної боротьби частини українського суспільства, що мала негативні наслідки для обох народів²³.

Історіографічний аналіз праць деяких сучасних українських істориків (Я. Грицак, М. Коваль, О. Лисенко, І. Муковський, В. Сергійчук) дав підстави С. Калитку, В. Лацибі, Ю. Попу зробити висновок про те, що, попри певну розбіжність у поглядах, сучасні українські дослідники розглядають відносини між українцями та поляками у Західній Україні під час Другої світової війни у контексті польсько-українських взаємин, що склалися тут протягом тривалого часу, як прояв давнього польсько-українського антагонізму і суперечності з питання про державну належність краю. У вітчизняній історіографії, вказують автори, відсутня героїзація подій, не схвалюється методи збройної боротьби і терору для вирішення складних міжнаціональних проблем, однак відзначається негативність наслідків збройної боротьби для обох народів. Вони роблять загальний висновок про те, що осмислення розглядуваного питання свідчить про прагнення українського суспільства визнати свою частку вини за трагічні події минулого з метою досягнення порозуміння між обома народами і державами у нинішній період розбудови добросусідських відносин²⁴.

Погоджуючись загалом із висновками вінницьких дослідників, відзначимо, що

поза їх аналізом залишилася значна кількість історіографічних джерел, які з різних причин були недоступні авторам або з'явилися після публікації їх статей.

Привертає увагу змістовна стаття І. Ільюшина про вивчення вітчизняною і зарубіжною історіографіями українсько-польського протистояння в Західній Україні у 1939–1945 рр., ролі і місця у ньому Армії Крайової, а також розділ “Історіографія проблеми і ступінь її вивчення” у його монографії “Волинська трагедія 1943–1944 рр.”²⁵. Аналіз вказаної проблеми дозволив І. Ільюшину зробити висновки про заборону цієї тематики в радянській історіографії у зв'язку із замовчуванням внеску в антигітлерівську боротьбу українського і польського незалежницького рухів, успадкування сучасною вітчизняною історіографією значною мірою спотвореної картини їх діяльності і досить загального уявлення про причини взаємного протистояння, вплив діаспорної історіографії та її оцінок українсько-польських відносин 40-х рр. ХХ ст. на вітчизняну і поширеність їх трактування нею у цілковитій відповідності до інтерпретації цих взаємин українською діаспорною літературою. Слушним є висновок автора і про те, що передумовою для з'ясування справжньої картини українсько-польських відносин в роки Другої світової війни є об'єктивне і неупереджене вивчення й усвідомлення мотивів дій учасників українсько-польського конфлікту та обставин, у яких їм довелося діяти, а не прагнення довести злочинність чиєїсь ідеології та практики²⁶.

Стаття І. Кічія містить роздуми про книгу А. Семенюка “На тему українсько-польських відносин: критичні зауваження”, що вийшла у 1996 р. у Міннеаполісі (США) і є, на думку рецензента, “надзвичайно цінним дослідженням” українсько-польських відносин 20–40-х рр. ХХ ст., у якому на численних документальних матеріалах, спогадах учасників об'єктивно і у контексті тогочасних подій прослідковуються причини зародження конфлікту між українцями і поляками, починаючи з міжвоєнного періоду і до завершення Другої світової війни²⁷.

Висвітлення процесів становлення вітчизняної історіографії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни буде неповним без розгляду деяких публікацій джерелознавчого характеру, що містять важливу і корисну архівну та документальну інформацію. У статтях Я. Дашкевича, О. Дзюбана, Р. Кутового, М. Литвина проаналізовані відповідні джерела з Українського архіву у Варшаві, документи Українського центрального комітету у Національному архіві Канади в Оттаві, що мають, на думку Я. Дашкевича, “велетенську цінність” як історичне джерело²⁸; польські документи про національно-визвольну боротьбу українського народу 1941–1945 рр., матеріали німецької окупаційної влади з фондів Державного архіву Волинської області про українсько-польський конфлікт на Волині у роки німецько-радянської війни, документи Армії Крайової, що висвітлюють військово-політичне протистояння на заході України у 40-х рр. ХХ ст.²⁹ А І. Ільюшин зробив ґрунтовний, комплексний аналіз багатой і різноманітної джерельної бази дослідження збройного протистояння УПА і АК у Західній Україні в 1939–1945 рр.³⁰, зокрема українського, польського, радянського і німецького походження.

Уважне вивчення вітчизняних і зарубіжних архівних фондів спонукало українських науковців до суттєвих, принципових висновків концептуального характеру, що сприятимуть дослідженню українсько-польських відносин періоду Другої світової війни, у тому числі і волинських подій, на засадах об'єктивності, виваженості та неупередженості. М. Литвин відзначав зокрема спрощення донедавна вітчизняною, діаспорною і польською історіографіями збройних суперечок і національних орієнтацій різних політичних сил на західних землях України у воєнний час 1940-х рр., використання “науковими” опонентами переважно джерел своїх симпатиків та ігнорування документів протилежних сторін³¹.

Важливе значення має також висновок Ю. Киричука про необхідність вивчення існуючої вже істотної польської документації з проблеми, яку “важко обходити... загальними зауваженнями про “чужі інтриги”, як це роблять деякі українські автори (П. Мірчук, Л. Шанковський)”, та введення в науковий обіг ще не надрукованих основних документів українських націоналістичних груп й організації, а також суб'єктивних свідчень про українсько-польську боротьбу 1940-х рр.³²

Вагомими та змістовними є і висновки І. Ільюшина про помилковість при аналізі причин і перебігу українсько-польського конфлікту спиратися лише на документи ОУН-УПА, спогади їх діячів або на матеріали АК і представництва еміграційного уряду в окупованій Польщі (Делегатури). Він переконаний у неможливості об'єктивного аналізу сутності і причин українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни,

волинських подій без ознайомлення з усім комплексом архівних джерел, передусім польських, без залучення німецьких і радянських документів, які, на думку І. Льюшина, містять оцінку того протистояння, найбільш наближену до історичної істини, а також публікації всіх архівних матеріалів як в Україні, так і за її межами, незалежно від того, подобатиметься комусь їхній зміст чи ні³³. Слід врахувати також і зауваження І. Льюшина про необхідність критичної оцінки документів, усвідомлення того, коли, за яких обставин і де вони були підготовлені, проведення порівняльного аналізу інформації з джерел і наукових досліджень, зокрема українського та польського походження; погляду на події очима їх головних суб'єктів і основних воюючих сторін шляхом використання і співставлення українських, польських, радянських і німецьких документів³⁴. Заслугове також на увагу і підтримку думка І. Льюшина про те, що “саме неупереджений аналіз документів дозволить розставити правильні акценти у загальній картині українсько-польського міжнародного конфлікту часів Другої світової війни і з'ясувати міру відповідальності за його розв'язання кожної із задіяних в ньому сторін: німецької, радянської, але насамперед українського та польського військово-політичних проводів”³⁵.

Наукове дослідження історії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни важко здійснювати і без ознайомлення зі здобутками і напрацюваннями польської історіографії, яка має давні багаторічні традиції і неоднозначні, суперечливі результати.

У цьому зв'язку значний науковий інтерес становлять українськомовна історіографічна публікація польського історика Г. Мотики, статті і рецензії вітчизняних науковців Р. Грицьківа, І. Льюшина, І. Марчука, І. Патриляка, І. Цепенди, М. Швагуляка³⁶.

Г. Мотика аналізує історіографію часів комуністичної Польщі про польсько-українські взаємовідносини у 1939–1956 рр. і, демонструючи виважений підхід, доходить висновку про неможливість ведення у той час об'єктивних досліджень з цієї проблеми. На його думку, спільними особливостями публікацій тієї доби були “обминання одних і непропорційне акцентування інших фактів”, замовчування фактів антинімецької боротьби і довготривалого антирадянського опору у 1944-1954 рр. з боку УПА, які поляки могли б сприйняти позитивно, акцентування уваги на всіх випадках німецько-української співпраці і жорстоких вбивствах поляків³⁷.

Значний інтерес викликають змістовна стаття І. Цепенди, присвячена дослідженню сучасними польськими істориками вибраних проблем українсько-польського протистояння 1943–1947 рр., і зроблені ним висновки про одностороннє засудження польською історіографією в роки існування Польської Народної Республіки боротьби ОУН-УПА як проявів бандитизму, панування у той час загальних пропагандистських підходів до проблеми, насиченість наукових праць значним фактографічним матеріалом, зокрема про ті аспекти діяльності ОУН-УПА, які у радянській історіографії ніколи не знаходили свого відображення. У цьому контексті І. Цепенда згадує відому монографію А. Щесняка і В. Шоти “Дорога в нікуди”, автори якої, прагнучи висвітлити злочинність ОУН-УПА, “не могли оминати окремі правдиві факти з організаційної та бойової діяльності ОУН-УПА в Польщі”, що спростовували погляди на них, як на “жменьку кримінальних елементів”, а свідчили скоріше на користь ОУН-УПА як організованої збройної сили з конкретними цілями і навіть співдією з польським підпіллям у боротьбі з комуністичним режимом³⁸.

Аналіз історіографічного етапу, що розпочався з кінця 1980-х рр. і відкрив “повноцінну можливість” досліджувати проблему, дав І. Цепенді підстави для висновків про полярність польської історіографії у її оцінці та існування не тільки протилежних думок, а й декількох історичних шкіл, протиріччя між якими не зводяться виключно до тлумачення окремих фактів і подій, а торкаються насамперед причиново-наслідкових зв'язків; про наявність численних, тісно переплєтених між собою дослідницьких відгалужень, зокрема щодо питань українсько-польського конфлікту на Волині, кількості жертв серед польського населення, протистояння та спільних дій польського та українського підпілля, трактування й оцінок операції “Вісла” як наслідку трагічних волинських подій³⁹ тощо.

Осмислення сучасного стану дослідження проблеми спонукало іншого вітчизняного історика І. Льюшина до висновків про існування в польській історіографії двох груп, течій істориків – “ревізіоністів”, які прагнуть до перегляду негативного образу українця, що сформувався у Польщі впродовж десятиліть, і “традиціоналістів”, серед яких є чимало безпосередніх учасників подій і які відтворюють діяльність польського підпілля насамперед на території Волині й Східної Галичини, тенденційно підходять до

всвітлення українсько-польського конфлікту, звинувачують у його розв'язанні лише ОУН-УПА, замовчують або применшують провину польської сторони⁴⁰.

Спроба синтезувати позиції польських істориків обох груп з найбільш дискусійних проблем українсько-польського протистояння 1943–1944 рр. зумовила точку зору І. Ільюшина про визнання всіма польськими науковцями “злочинними” дій формувань УПА на Волині й у Східній Галичині проти місцевого польського цивільного населення, про існування між ними різниці у поглядах, яку І. Ільюшин вбачає тільки в одному: “ревізіоністи” метою ОУН і УПА вважають лише усунення поляків з етнічних українських земель, звертають увагу на помилкову національну політику польської влади стосовно української меншини у міжвоєнний період і можливість німецьких та радянських провокаційних дій, тоді як “традиціоналісти” впевнені у проведенні українськими повстанцями “геноциду щодо польськості”, викликаного характером ідеології ОУН та її співпрацею з нацистами⁴¹. На думку І. Ільюшина, більшість польських науковців визнає і наявність антиукраїнських акцій формувань АК, які також носили іноді відверто злочинний характер і пояснюються частиною польських істориків тим, що з точки зору людської психології вони були цілком зрозумілими у тій ситуації, як і намагання поляків спертися на підтримку німців або радянських партизанів⁴².

Подальші дослідження історіографії українсько-польських відносин у роки Другої світової війни є малопродуктивними і без врахування напрацювань наукового співробітника Центру досліджень визвольного руху у Львові Р. Грицьківа, який у своїй ґрунтовній, концептуально-аналітичній статті про польську історіографію українсько-польського конфлікту комплексно проаналізував доробок історичної науки сусідньої країни та її окремих представників, визначив основні етапи вивчення цієї проблеми, виявив й узагальнив провідні тенденції і напрями дослідження теми у Польщі упродовж останніх десятиріч. Привертають увагу висновки Р. Грицьківа про початок саме у Польщі професійного вивчення українсько-польського конфлікту, наявність у сучасній польській історіографії відповідно до політичної орієнтації істориків “ліберально-демократичного” і “націоналістичного” напрямів, що сформувалися у процесі тривалого дослідження проблеми і засвідчують діалектичність і політичну актуальність її вивчення у сучасній Польщі. Для першого напрямку характерними є, за оцінками Р. Грицьківа, інтерес саме до проблеми українсько-польського протистояння, постановка насамперед наукових завдань, зокрема визначення і дослідження всіх факторів міжнародного конфлікту у Західній Україні, трактування антипольської діяльності УПА як спроби вигнання поляків із західноукраїнських земель. Представники другого напрямку, на думку цього дослідника, зосереджують свою увагу на проблемі антипольського терору УПА, зображують її діяльність як злочин проти цивільного польського населення, підкріплюючи свої заяви програмою ОУН(б), де нібито йшлося про винищення всіх поляків Західної України⁴³.

Аналіз стану дослідження основних проблем українсько-польського збройного протистояння 40-х рр. ХХ ст. в польській історіографії Р. Грицьківа підсумовує, відзначаючи національно заангажований підхід польських науковців і трактування конфлікту як епізоду суто польської історії, зосередженість уваги на антипольському терорі УПА та вимоги до українців засудити його, відсунення на задній план питання про антиукраїнську діяльність польського підпілля, моралізаторський, емоційно забарвлений стиль подання матеріалу, використання джерел сумнівного походження і достовірності (спогади, свідчення очевидців, твори художньої літератури тощо), вироблення альтернативних методик дослідження проблеми⁴⁴.

Викликає інтерес змістовна рецензія І. Марчука⁴⁵ на двотомну працю В. і Є. Семашків, що була опублікована у Варшаві 2000 року під гучною назвою “Геноцид українських націоналістів щодо польської людності Волині 1939–1945 рр.” і яка, на думку не лише її авторів, а й всіх без винятку польських науковців, на сьогоднішній день є “найважливішим доказом злочинів, скоєних... ОУН і... УПА проти польського цивільного населення в роки Другої світової війни”, а, отже, і головним аргументом польської сторони у полеміці з українськими істориками⁴⁶.

Об’єктивний аналіз цієї праці, яка неодноразово вважалася найґрунтовнішою роботою в галузі дослідження українсько-польського конфлікту, дав І. Марчуку підстави для висновків про штучність визначених авторами хронологічних рамок книги і масштабні маніпулювання ними, штучне розширення масштабів і меж конфлікту на Волині у 1943–1944 рр. до масштабів Другої світової війни, велику сумнівність у достовірності багатьох свідчень, цитованих у монографії, і використаної джерельної бази; ігнорування

кримінальної злочинності та приписування всіх злочинів проти поляків “українським націоналістам”;⁴⁷ про велику кількість фактологічних помилок та хибних тверджень, що свідчать про абсолютну необізнаність та непоінформованість авторів про націоналістичне підпілля на Волині і ставлять під сумнів концепцію авторів у цілому, роблять її штучною і упередженою⁴⁷. На думку І. Марчука, поява цієї книги показує, що серед постраждалих у міжетнічному конфлікті польська сторона бачить тільки себе, а її автори не спромоглися чітко виділити причини протистояння, проаналізувати політичну і військову ситуацію на Волині протягом Другої світової війни, але сміливо, однозначно і прямолінійно твердять про геноцид польського населення регіону. І. Марчук вважає, що книга В. і Є. Семашків належить до досить сумнівних, а подекуди і сфальшованих історичних праць⁴⁸.

М. Швагуляк та І. Патриляк присвятили свої ґрунтовні рецензії фундаментальній монографії авторитетного польського історика Р. Тожецького з проблематики українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, що вийшла 1993 року у Варшаві. М. Швагуляк називає її значним кроком у дослідженні проблеми, взятої у широкому контексті її передумов, зв'язків і наслідків, де авторські оцінки зазнали помітної модифікації у бік більшої об'єктивності⁴⁹. І. Патриляк звертає увагу на прагнення Р. Тожецького максимально об'єктивно розібратися в усіх складних і багатогранних аспектах польсько-українських та українсько-німецьких відносин у 20–40-х рр. ХХ ст., на послідовне дотримання ним у дослідженні українсько-польських взаємин принципів історизму і об'єктивності, що робить публікації Р. Тожецького вагомим внеском у сучасну європейську історіографію⁵⁰.

Високу оцінку науковому доробку Р. Тожецького дає також І. Ільюшин, характеризуючи польського вченого як найвидатнішого дослідника українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, праці якого стали класичним прикладом об'єктивного і добре документально обґрунтованого аналізу причин і сутності протистояння між УПА і АК і без яких важко уявити сьогодні появу новітніх робіт на цю тему⁵¹.

Осміслення вітчизняними істориками польської історіографії проблеми свідчить про вагомість доробку польських колег, які однак представили лише власне і далеко не повне її бачення, про значне випередження польською стороною української в опрацюванні теми, про необхідність критичного ставлення до відтвореної у дослідженнях польських авторів картини конфлікту і ґрунтового вивчення цієї проблеми з українського боку⁵².

Важливе наукове значення для розуміння особливостей розвитку українсько-польських відносин в історичній ретроспективі і на сучасному етапі, природі і причин взаємних конфліктів, конфронтацій і протистоянь мають праці Я. Дашкевича, І. Лисяка-Рудницького, А. Павлишина⁵³, в яких містяться глибокі, концептуальні оцінки і висновки історіософського та історико-політологічного характеру, аналізуються шляхи подолання обопільних стереотипів і упереджень, перешкод у нормалізації відносин між обома народами.

Я. Дашкевич, “найвидатніший з-поміж сучасних українських знавців проблематики міжнаціональних стосунків”⁵⁴, докладно зупиняється на характері та принципах взаємин між польськими і українськими народами, польській політично-державній доктрині, яку відносить до найконсервативніших і найреакційніших у світі та вважає антиукраїнською, анахронічною, заміфологізованою, негнучкою, нереалістичною, ідеологічно настановленою, побудованою на фальшивих передумовах, сформованою на “історичних” правах, а не на реальному аналізі становища, що динамічно змінювалося⁵⁵. У цьому зв'язку Я. Дашкевич переконаний: “Наївно вважати, що їх (польсько-українських відносин – *О.М.*) характер залежав від підкореного українського народу. Такі події ХХ ст., як окупація Східної Галичини і Західної Волині, недотримання ухвал Ради послів про автономію Галичини, економічна експлуатація в межах Польщі “Б”, культурна і освітня дискримінація, протиправні дії типу пацифікацій, табору в Березі Картузькій, руйнування церков на Холмщині, дискримінація в парцеляційній політиці, стимулювання осадництва, намагання відділити від єдиної української нації лемків, гуцулів, “старорусинів”, ходячкову шляхту, глузування з національної гідності українців – все це разом та ще чимало іншого могло довести лише до того, до чого довело: до різкого загострення польсько-українських взаємин, які вилилися в трагічні події 1942–1944 рр.”⁵⁶.

“Один з найвизначніших представників української історіографії в діаспорі”⁵⁷ І. Лисяк-Рудницький у статті “Польсько-українські стосунки: тягар історії”, вперше

опублікованій в Україні у 1994 р. у його збірнику “Історичні есе”⁵⁸, робить висновки про визначальний вплив спадщини ранньоновітньої і новітньої доби, від XVI до XIX ст., на форму польсько-українських взаємодійносно також і у XX ст., про відсутність у минулому задовільних, міцних підвалин у польсько-українських політичних взаєминах, про катастрофічні наслідки польсько-українських конфліктів для історичних долей обох народів, а також про те, що польсько-український конфлікт був насправді головною причиною втрати національної самостійності і Україною, Польщею в двох різних епохах – у XVII і в XX ст.⁵⁹

Для вивчення різних аспектів українсько-польських відносин 1940-х рр. методологічно цінними є зауваження І. Лисяка-Рудницького в іншій його публікації “Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М. Прокопові)”⁶⁰ про неприпустимість при оцінці сутності будь-якої суспільно-політичної формації обмежуватися лише її офіційними документами декларативного характеру, які не дають повної картини дійсності; про обов’язкове врахування таких визначальних факторів, як тип політичної культури, духовний клімат даної формації, її організаційна структура, методи і практика діяльності; про необхідність критичного ставлення до праць еміграційних мемуаристів і публіцистів, в яких “часто знаходимо більше патріотичної мітотворчості та партійної апологетики, ніж об’єктивної, неприкрашеної історичної правди”, а також критичної перевірки історичного досвіду, яку І. Лисяк-Рудницький характеризує як “конечну передумову прогресу політичної думки та росту національної самосвідомості”⁶¹.

А. Павлишин, міркуючи над генезою польсько-українських конфліктів у XX ст. і аналізуючи період 1943–1947 рр., його характерною особливістю слушно вважає відсутність легальних національних центрів влади, здатних повною мірою контролювати терен конфлікту⁶². Привертають увагу думки А. Павлишина про необхідність врахування поза контекстом історичних подій і психологічної складової конфліктних ситуацій в українсько-польських відносинах, які слід завжди враховувати, “розгрібаючи гори фальшувань, напівправд і маніпуляцій”⁶³. З цього приводу А. Павлишин зазначає: “Через вищий рівень освіченості, наявність широкого кола кадрів адміністраторів та військовиків поляки були значно краще організовані, а, отже, діяли цілеспрямовано, у рамках певних механізмів. Українці при всіх конфліктах втрачали насамперед нечисленну еліту, що одразу відгукувалося розростанням сектора хаосу”⁶⁴.

Оцінюючи статті Я. Дашкевича, І. Лисяка-Рудницького, А. Павлишина, слід відзначити, що вони, поза сумнівом, є вагомими історіографічними джерелами, без яких неможливе поглиблене вивчення історії та історіографії українсько-польських відносин.

Досліджуючи вказану проблему, слід зазначити, що трагічні події 1943–1944 рр. на Волині – українська спроба примусового виселення польського населення та пов’язані з цим винищувальні акції проти нього⁶⁵ – це справді драматичний і вкрай сумний епізод в історії українсько-польських відносин середини XX ст. У силу цілого ряду обставин, зазначає Ю. Сливка, вони були приречені на різке загострення, у центрі якого опинилися збройні формування обох народів – УПА і АК, а жертвами – тисячі українців та поляків. Власне тому волинський конфлікт і має бути об’єктом концептуального наукового осмислення, насамперед з точки зору з’ясування справжніх причин його виникнення та трагічних наслідків для українського і польського народів⁶⁶.

У вітчизняній історіографії цей аспект двосторонніх відносин тривалий час з об’єктивних і суб’єктивних причин не був об’єктом комплексного наукового дослідження. У зв’язку з цим українські історики опинилися у нерівному становищі із своїми польськими колегами, які мають різноманітні і численні публікації з цієї проблеми, загалом з польською історіографією, де існують, за наведеними вище оцінками І. Цепенди, декілька історичних шкіл⁶⁷, що зумовлює, на думку Ю. Сливки, переважно оборонний характер виступів і праць вітчизняних науковців⁶⁸.

Аналіз історіографічної ситуації свідчить, що українські автори більше не уникають цієї складної теми, яка замовчувалася у радянській і навіть у пострадянській часи⁶⁹. Незважаючи на появу останнім часом в Україні і Польщі ґрунтовних розвідок про волинські події 1943–1944 рр., з певністю можна констатувати, зазначає І. Ільошин, що ця проблема ще не вивчена повністю і чимало її аспектів потребують подальших досліджень⁷⁰. У цьому контексті найважливішими завданнями українських істориків, як і польських, їх моральним обов’язком залишається, за словами академіка НАН України В. Литвина, надання суспільству об’єктивної, науково вивіреної інформації щодо “волинської проблеми”, розстановка правильних акцентів⁷¹.

Зрозуміло, що у центрі дискусій вітчизняних науковців знаходиться питання про

причини, передумови і джерела українсько-польського конфлікту в цілому і трагічних волинських подій зокрема.

Слід зазначити, що погляди української та польської сторін у цьому плані суттєво розрізняються. За словами директора Бюро національної безпеки Республіки Польща М. Сівеца, поляки розглядають ці події як проведену у 1943–1944 рр. на землях Західної України (Волинь, Східна Галичина) організовану збройну акцію ОУН-УПА, що була спрямована проти її польських мешканців і поглинула десятки тисяч невинних людей. Вони зазначають, що ці події мали характер планової акції викорінення “польського елемента” на тих землях із застосуванням систематичної екстермінації польського населення⁷². Значна частина польської громадськості впевнена у тому, що причиною виникнення конфлікту була діяльність українських націоналістів, насамперед УПА, які і здійснили “геноцид польської людності Волині в 1939–1947 роках”. Саме за таким сценарієм, зауважує Ю.Сливка, у Польщі заздалегідь розпочалося відзначення 60-річчя трагічних подій на Волині 1943–1944 рр. та мобілізовані для цього засоби масової інформації, різні громадські організації та державні структури⁷³.

Частина українських авторів вважає, що волинська трагедія була викликана масовими вбивствами українців (насамперед політично впливових) польськими боївками на Холмщині, що українсько-польський антагонізм у 1941–1944 рр. був зумовлений польським шовінізмом, заявами польського підпілля про створення після війни “сильної Польщі в більшішених кордонах” (Л.Шанковський), що конфлікт спричинили не українці, а польська сторона, зокрема польська влада, яка хотіла будувати на українських землях Польщу (В.Кук)⁷⁴.

Важливо зауважити, що чимало дослідників в Україні, торкаючись проблем українсько-польського протистояння, бажать уникати однобічності, спекуляцій, прагнуть зрозуміти весь комплекс причин, що викликали волинську трагедію, – територіальних, політичних, етнічних, соціальних, мілітарних, враховуючи дії таких структур, як УПА і АК⁷⁵. За оцінками Я. Грицака, у подіях на Волині навесні – літку 1943 р. простежується вплив кількох факторів: “макровійни” між нацистською та радянською державно-військовими надпотогами, “мікрівійни” між польським, українським і радянським підпіллям, малої громадянської війни між різними групами в українському підпіллі (протистояння між бандерівцями, бульбівцями і мельниківцями чи конкуренція за владу у новопосталій УПА між галицькою та волинською групами), селянської війни за землю, елементарного бандитського шумовіння, а також винищення нацистами волинських євреїв, яке, не маючи значного впливу на волинську різню 1943 р., призвело до страшного знецінення людського життя у свідомості багатьох волинян⁷⁶.

На думку Л. Зашкільняка, збройні конфлікти між двома народами у 1942 – 1944 рр. на теренах Волині і Галичини, гасла ОУН(б) щодо „очищення” терену від неукраїнського населення були зумовлені невдачею у досягненні порозуміння між поляками і українцями, втручанням німецьких та радянських чинників, екстремальними умовами війни і міжнаціональної конфронтації, деморалізацією суспільства, прагненням української сторони послабити у себе в тилу „польський чинник” і не допустити повторення програвшої для українців ситуації 1918 – 1919 рр.⁷⁷

У цьому контексті заслуговує на увагу думка А.Кентія про причини збройних дій ОУН-УПА проти поляків, до яких він відносить насамперед військово-політичні обставини: спрямовану переважно проти Берліна і Москви „двофронтову” боротьбу ОУН-УПА, появу у стратегії українського визвольного руху навесні 1943 р. „третього” фронту – проти польської меншини на теренах Волині – Полісся, а згодом у Галичині; намагання розв’язати польське питання таким способом, щоб не дозволити німцям і більшовикам використати „польський фактор” проти українського визвольного руху; прагнення УПА зберегти своє запілля як базу визвольного руху та витіснити з контрольованої території всі ворожі чинники: німецьку адміністрацію, червоних партизанів, поляків⁷⁸.

Вітчизняні дослідники загалом погоджуються з тим, що в основі українсько-польського антагонізму воєнного часу знаходився територіальний чинник⁷⁹. Саме справа території, впевнений Л.Зашкільняк, стала тим наріжним каменем, на якому українсько-польські стосунки зазнали вирішальної поразки з далекосяжними наслідками для обох сторін⁸⁰. Ю.Сливка переконаний, що головною причиною міжнаціонального українсько-польського конфлікту періоду Другої світової війни була, безумовно, проблема східних кордонів Польщі, а, отже, доля Східної Галичини та Західної України⁸¹. На думку І. Ільюшина, однією з головних причин конфлікту стала впевненість поляків, які високо цінували власний, дійсно значний економічний і культурний внесок у розвиток

західноукраїнських земель, сподівалися на його міжнародне визнання, у поверненні цих земель Польщі після переможної війни “західних альянтів”⁸². Г. Стародубець у зв’язку з цим констатує: „Поляки не приховували своїх намірів зберегти землі Західної України в складі Польської держави. Польське населення цих теренів вважало їх частиною Речі Посполитої... Для українців, які проживали на території Західної України, вона була Україною. Відповідно влада тут мусила бути українською. Будь-яка інша – німецька, радянська чи польська – однаковою мірою вважалась окупаційною. Тому боротьба проти неї велась під прапором національного визволення”⁸³.

До важливих факторів породження і стимулювання українсько-польського протистояння сучасними вітчизняними істориками віднесені ще такі: антиукраїнська денационалізаційна політика польської влади на українських етнічних землях; кривди, заподіяні українцям у 20–30-х рр. Польською державою та відповідне негативне ставлення українців до поляків; взаємна ненависть як загальна риса в українсько-польських відносинах на всіх територіях зі змішаним населенням напередодні вирішальних для обох народів подій; різне суб’єктно-об’єктне сприйняття українців і поляків міжнародними чинниками внаслідок належності західних українців до Польської держави при відсутності Української; протилежні орієнтації визвольних рухів двох націй на зовнішні чинники під час боротьби за визволення своїх країн; безкомпромісна позиція польського еміграційного уряду, аківського підпілля і волинсько-галицьких поляків у територіальному питанні і неспроможність провідних польських політичних сил відмовитись від претензій на західноукраїнські землі і побачити в західних українцях рівноправних партнерів; співпраця польського населення Волині і Східної Галичини з радянськими партизанами, підрозділами Червоної Армії, оперативно-чекістськими групами НКВС, яких українські повстанці вважали своїми основними ворогами; участь поляків у складі німецьких допоміжних формувань, а також окупаційних адміністративних органах в антиукраїнських акціях; прагнення лідерів українського підпілля бачити Західну Україну моноетнічним краєм, нейтралізувати можливого потенційного претендента на встановлення своєї влади у регіонах спільного проживання українців і поляків ще до обговорення питань територіальної належності спірних земель на передбачуваній післявоєнній міжнародній конференції; негативні стереотипи щодо українців та поляків, зокрема ставлення поляків до українців як до меншовартісної нації, що формувалися століттями і міцно утвердилися у свідомості значної частини двох народів⁸⁴. У цьому контексті не викликає заперечень важливий висновок Ю.Сливки про зумовленість великих масштабів і жахливих наслідків міжнаціонального конфлікту психологічною підготовленістю українського та польського загалу до участі в ньому, а також про те, що у період Другої світової війни українці та поляки виявилися заручниками вкрай складних міжнаціональних взаємин, які формувалися протягом століть і були успадковані поколіннями ХХ ст.⁸⁵

Окремими дослідниками при аналізі причин виникнення українсько-польського протистояння підкреслювалася негативна роль у ньому інтегрального націоналізму обох сторін – української та польської (І.Льюшин, Я.Пеленський, І.Цепенда)⁸⁶, висловлювалася думка про агресивне ставлення до польської національної меншини з боку носіїв ідеології українського інтегрального націоналізму (І.Патриляк)⁸⁷ і вороже, зумовлене ідеологією ОУН, відношення українського самостійницького руху до поляків (Г.Стародубець)⁸⁸. Стосовно цього слід зазначити, що прийнята ОУН(б) ідеологія інтегрального націоналізму розглядається як причина екстермінації (винищення) польського населення на західноукраїнських землях і більшістю сучасних польських дослідників. Це підтверджується також матеріалами міжнародного семінару українських і польських істориків, виступами окремих польських науковців, зокрема В. Філяра⁸⁹.

З протилежного боку виступив С.Заброварний, заявивши, що “сама ідеологія (націоналізм, тоталітаризм) ще сама в собі не може бути безпосередньою причиною конфлікту”, підтвердивши складність цього аспекту проблеми, контроверсійність поглядів на неї у сучасній вітчизняній історіографії⁹⁰.

Аналіз численних вітчизняних історіографічних джерел переконує, що у питанні про причини і джерела волинських подій сучасні українські історики не погоджуються з їх розглядом виключно у вузьких історичних рамках 1943–1944 рр., вважають некоректним і ненауковим вилучення цього епізоду українсько-польського протистояння із загального контексту подій Другої світової війни і складних відносин між нашими народами протягом тривалого історичного часу, особливо ХХ століття⁹¹. Ю.Сливка цілком справедливо критикує такий підхід за його неспроможність з’ясувати витоки

того чи іншого конфлікту, визначити справжні причини виникнення та мотиви й цілі його організаторів та учасників⁹². А на думку В. Трофимовича, у такому випадку зникне зміст і сенс українського національного руху, і він виявиться вилученим із контексту складних взаємин між українцями, поляками, німцями і більшовиками у цей період⁹³. Слушною і обґрунтованою є точка зору А. Кентія, перекonanого у тому, що правильно зрозуміти характер українсько-польського протиборства у 1941-1945 рр. на українських етнографічних землях можливо лише при наявності чіткого усвідомлення того, що згадане явище головним чином породжено Другою світовою війною, причинами, які її викликали, планами воюючих сторін⁹⁴.

Тому в сучасній науковій історіографії поширюється і стає, на наш погляд, домінуючим підхід до розгляду трагічних подій на Волині 1943-1944 рр. як складової частини загального міжнаціонального українсько-польського конфлікту, що стався за часів Другої світової війни на території спільного проживання українців і поляків (Волинь, Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння та Лемківщина), і який з наукової точки зору доречно розглядати у комплексі з подібними за багатьма показниками подіями у вищезазначених регіонах і у контексті всієї попередньої історії українсько-польських відносин⁹⁵. Як зауважує заступник секретаря Ради національної безпеки і оборони України, доктор політичних наук, професор В. Гошовська, джерела польсько-українського конфлікту під час Другої світової війни коріняться у нашому спільному минулому. Вони є наслідком давніх обоюдно упереджень, взаємних кривд та непорозумінь, і при аналізі причин їх виникнення слід враховувати загальний деморалізуючий вплив найжорстокішої в історії людства Другої світової війни, викликані нею відхід від норм моралі, гуманізму, християнської етики, соціальної поведінки великої кількості людей, а також безкомпромісність позицій польського уряду та керівництва ОУН у територіальному питанні, що було історичною реальністю і зумовило у сукупності з вищесказаним кривавий та злочинний характер конфлікту⁹⁶. Отже, зазначає В. Трофимович, відповідальність за цю трагедію історично є більш широкою і її не можна покладати, наприклад, виключно на ОУН і УПА, як неправильно виокремлювати лише так звані злочини ОУН і УПА⁹⁷.

(Закінчення в наступному номері)

¹ Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання” // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1997. – № 1/2. – С. 5 – 7.

² Зашкільняк Л. Україна і Польща у ХХ столітті: між конфронтацією і союзом // Міжнародний Науковий Конгрес “Українська історична наука на порозі ХХІ століття”. Чернівці, 16 – 18 травня 2000 р. Доповіді і повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т. 1. – С. 68.

³ Льюшин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – С. 4, 5, 10.

⁴ Ковалевський З. Польська демократична громадськість мусить знати правду про Українську Повстанчу Армію // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 76; Литвин В. Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002. – С. 98; Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. – Львів, 2003. – С. 5.

⁵ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 28.

⁶ Див.: Здіорук С.І., Гриневич Л.В., Здіорук О.І. Показчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945 – 1998 рр.). – К., 1999; Лисенко О.Є., Марущенко О.В. Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія: Бібліографічний показчик публікацій 1998 – 2002 років. – К., 2002; Їх же. Українсько-польське стосунок періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліографічний показчик. – К. – Івано-Франківськ, 2003.

⁷ Макарчук С. Втрати населення на Волині в 1941 – 1947 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Т. 5. – Варшава, 2001. – С. 299.

⁸ Льюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні 1939 – 1945 рр. в світлі вітчизняної та зарубіжної історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 6. – К., 2002. – С. 90.

⁹ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – К., 2003; його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни...; його ж. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939 – 1945 рр.): Автореферат дис... д-ра іст. наук. – К., 2003; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001.

¹⁰ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 13 – 16, 252 – 254; Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. – К., 2003. – С. 69 – 71.

¹¹ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – К., 2003; його ж. Трагедія Волині...

¹² Колесник В., Кучерепа М. З історії українсько-польських наукових взаємин (1994 – 2003) //

Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 13. Ч. 2. – К., 2003. – С. 96.

¹³ В'ятрович В. Центр досліджень визвольного руху: мета та завдання // Український визвольний рух. Збірник 1. – Львів, 2003. – С. 8.

¹⁴ Бондарук Л. Відновлюючи історичну правду // Шлях Перемоги. – 2003. – Ч. 29. – С. 1, 6; Грицьків Р. Наукова конференція у Львові “Третій фронт у Західній Україні: 1939 – 1947 роки” // Український визвольний рух. Збірник 1. – С. 204 – 207.

¹⁵ Від редакції // Там само. Зошит 2: Українсько-польський конфлікт під час Другої світової війни. – Львів, 2003. – С. 5, 6.

¹⁶ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 8.

¹⁷ Україна-Польща: важкі питання. Т. 1 – 5. – Варшава, 1998 – 2001.

¹⁸ Документи і матеріали міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни” // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія “Історичні науки”. – Луцьк, 2000. – № 11. – С. 123 – 158.

¹⁹ Баженов Л. Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991 – 2002 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип. 2. – С. 127 – 132; Грицьків Р. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів “Україна – Польща: важкі питання” у дослідженні історії Української Повстанської Армії періоду Другої світової війни // Український визвольний рух. Збірник 1. – С. 190 – 203; Заброварний С. Діалог по лінії Варшава – Луцьк // Український альманах. – Варшава, 2002. – С. 122 – 130; Колесник В., Кучерепа М. Назв. праця. – С. 95 – 104; Макар В. Україна – Польща: важкі питання // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Т. 8. – Чернівці, 2001. – С. 75 – 80; Український історик. – 2001. – Т. 38. – Ч. 1 – 4. – С. 239 – 244.

²⁰ Льюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 91.

²¹ Калитко С.Л., Лаціба В.П. Сучасна українська історіографія про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України. Вип. 6. – К., 2002. – С. 66 – 68; Калитко С.Л. Українська діаспора про українсько-польські відносини в Західній Україні в роки Другої світової війни // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999. – С. 382 – 383; його ж. Українська історіографія українсько-польських взаємин на західноукраїнських землях в роки Другої світової війни // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія Історія. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 242 – 247; Кічий І. Роздуми про книгу Антона Семенюка “На тему українсько-польських відносин: критичні зауваження” // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. Вип. 3. – Луцьк, 1998. – С. 154 – 157; Поп Ю.І., Калитко С.Л., Лаціба В.П. Українська радянська та сучасна історіографія українсько-польського міжнародного конфлікту в роки Другої світової війни // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7 (9). – С. 682 – 687.

²² Калитко С.Л., Лаціба В.П. Назв. праця. – С. 66; Калитко С.Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин... – С. 243 – 244; Поп Ю.І., Калитко С.Л., Лаціба В.П. Назв. праця. – С. 682 – 683.

²³ Калитко С.Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин... – С. 244.

²⁴ Калитко С.Л., Лаціба В.П. Назв. праця. – С. 66 – 68; Калитко С.Л. Українська історіографія українсько-польських взаємин... – С. 244 – 246; Поп Ю.І., Калитко С.Л., Лаціба В.П. Назв. праця. – С. 683 – 686.

²⁵ Льюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 90 – 101; його ж. Назв. праця. – С. 6 – 61.

²⁶ Льюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 90, 96; його ж. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 27.

²⁷ Кічий І. Назв. праця. – С. 157.

²⁸ Дашкевич Я. Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941 – 1944 рр. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Вип. 2 (1995 – 1997 рр.). – Львів, 1999. – С. 158.

²⁹ Дашкевич Я. Документи та матеріали про польсько-українські стосунки у 1940-х рр. в Українському архіві (Варшава) // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Вип. 2 (1995 – 1997 рр.). – С. 155 – 156; його ж. Документи Українського центрального комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941 – 1944 рр. // Там само. – С. 157 – 159; Дзюбан О. Національно-визвольна боротьба українського народу 1941 – 1945 рр. у світлі польських документів // Там само. – С. 182 – 193; Кутювий Р. Українсько-польський конфлікт на Волині (1941 – 1945) в документах німецької окупаційної влади // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки. Вип. 3. – Луцьк, 1998. – С. 68 – 73; Литвин М. Документи Армії Крайової про військово-політичні протистояння на Заході України у роки Другої світової війни // Україна в минулому. – К. – Львів, 1995. – Вип. 7. – С. 129 – 151.

³⁰ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 62 – 81; його ж. Джерела дослідження збройного протистояння Української повстанської армії і Армії Крайової в Західній Україні (1939 – 1945 рр.) // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 13. Ч. 1. – К., 2003. – С. 343 – 359.

³¹ Литвин М. Назв. праця. – С. 129.

³² Киричук Ю. Українсько-польське збройне протистояння у 1942 – 1943 рр. // Схід. – 2000. – № 1. – С. 48 – 49.

- ³³ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 11, 14, 209; його ж. Джерела дослідження збройного протистояння... – С. 343 – 359; його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни... – С. 53; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни... – С. 121.
- ³⁴ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 45, 47; його ж. Джерела дослідження збройного протистояння... – С. 343, 347, 348.
- ³⁵ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 27 – 28.
- ³⁶ Мотика Г. Історіографія Народної Польщі про польсько-українські взаємовідносини в 1939 – 1956 рр. // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. Ч. 2: XX століття. – Одеса – Київ – Львів – 1999. – С. 85 – 90; Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. Зошит 2. – С. 148 – 170; Льюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 90 – 101; Марчук І. Рец. на: Semaszko W., Semaszko E. Ludobojstwo dokonane przez nacionalistow ukrainskich na ludnosci polskiej Wolynia 1939 – 1945. – Warszawa, 2000. – Т. I. – С. 1 – 1000; Т. II. – С. 1001 – 1440 // Український визвольний рух. Зошит 2. – С. 171 – 180; його ж. Хто ж спровокував конфлікт? // Визвольний шлях. – 2003. – Кн. 5. – С. 118 – 127; Патриляк І. Нетрадиційний погляд на українсько-польські взаємини: (Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny swiatowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1993, 339 s.) // Молода нація. – 2001. – № 1. – С. 184 – 193; Цепенда І.Є. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння 1943 – 1947 років в оцінках сучасних польських істориків // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7(9). – С. 693 – 700; Швагуляк М. Рец. на: Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny swiatowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993 // Україна модерна. – 1996. – № 1. – С. 193 – 198.
- ³⁷ Мотика Г. Назв. праця. – С. 86, 87.
- ³⁸ Цепенда І.Є. Вибрані проблеми українсько-польського протистояння... – С. 693.
- ³⁹ Там само. – С. 693 – 694, 699.
- ⁴⁰ Льюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 96, 97; його ж. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 57; його ж. Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939 – 1945 рр.): Автореферат дис... д-ра іст. наук. – С. 12.
- ⁴¹ Льюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 97.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. Зошит 2. – С. 158, 168, 169.
- ⁴⁴ Там само. – С. 169, 170.
- ⁴⁵ Див.: Марчук І. Рец. на: Semaszko W., Semaszko E. Ludobojstwo dokonane przez nacionalistow ukrainskich na ludnosci polskiej Wolynia 1939 – 1945...; його ж. Хто ж спровокував конфлікт?...
- ⁴⁶ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 42.
- ⁴⁷ Марчук І. Хто ж спровокував конфлікт? – С. 118 – 127.
- ⁴⁸ Там само. – С. 126.
- ⁴⁹ Швагуляк М. Назв. праця. – С. 193, 197.
- ⁵⁰ Патриляк І. Назв. праця. – С. 184, 185.
- ⁵¹ Льюшин І. Армія Крайова й українсько-польське протистояння в Західній Україні... – С. 96 – 97.
- ⁵² Грицьків Р. Польська історіографія українсько-польського збройного конфлікту часів Другої світової війни // Український визвольний рух. Зошит 2. – С. 169, 170; Швагуляк М. Хроніка подій в Західній Україні у 1939 – 1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Т. 5. – Варшава, 2001. – С. 24.
- ⁵³ Дашкевич Я. Для кого дорога до нікуди? (Нотатки на полях збірника про польсько-українські взаємини) // Україна і Польща між минулим і майбутнім. – Львів, 1991. – С. 214-230; його ж. Для кого дорога до нікуди? Про польсько-українські відносини в минулому та сучасному // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С. 53-73; його ж. Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі // Національно-визвольна боротьба 20-50-х років ХХ ст. в Україні: Збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції. Львів, 25-26 червня 1991 р. – Київ-Львів, 1993. – С. 109-119; його ж. Фальсифікація новітньої історії українського народу в сучасній Польщі: (Товариства кресов'яків та їх діяльність) // Український час. – 1991. – № 1. – С. 15-19; його ж. Шляхи подолання стереотипів: (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків: українська точка зору) // Дашкевич Я. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 126-133; його ж. Шляхи подолання упереджень: (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1992 р. – К., 1993. – С. 23-29; Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тугар історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. – К., 1994. – С. 83 – 110; Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті // “І”: Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1997. – Ч. 10. – С. 114 – 135.
- ⁵⁴ Павлишин А. Назв. праця. – С. 122.
- ⁵⁵ Дашкевич Я. Шляхи подолання стереотипів... – С. 126 – 130.
- ⁵⁶ Там само. – С. 130.
- ⁵⁷ Льюшин І.І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 35.
- ⁵⁸ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця.
- ⁵⁹ Там само. – С. 83 – 84.

- ⁶⁰ Лисяк-Рудницький І. Назв. праця // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.2. – К., 1994. – С. 489 – 496.
- ⁶¹ Там само. – С. 489, 490, 495, 496.
- ⁶² Павлишин А. Назв. праця. – С. 131.
- ⁶³ Там само. – С. 135.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Киричук Ю. Назв. праця. – С. 48.
- ⁶⁶ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 5, 7.
- ⁶⁷ Цепенда І.Є. Назв. праця. – С. 699.
- ⁶⁸ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 43.
- ⁶⁹ Литвин В. Назв. праця. – С. 108.
- ⁷⁰ Льюшин І. Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині в 1943 р.? Документи свідчать // Український альманах. – Варшава, 2003. – С. 167.
- ⁷¹ Литвин В. Назв. праця. – С. 98, 101, 108.
- ⁷² Сівец М. Совість кожного підкаже потрібні слова // День. – 2003. – 15 березня.
- ⁷³ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 42 – 43.
- ⁷⁴ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – К., 1999. – С. 223; Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917 – 1995. – Львів, 1996. – С. 553 – 562; Поляки самі собі виховали ворогів: (Інтерв'ю В. Кука) // Шлях Перемоги. – 2003. – № 16. – С. 9.
- ⁷⁵ Бондаренко К. Трагедія Волині: погляд через десятиліття // Дзеркало тижня. – 2003. – № 6. – С. 1, 3; Шаповал Ю. Чи подолано “волинський синдром”? // День. – 2003. – 15 березня.
- ⁷⁶ Грицак Я. Наше і дуже наше горе // Критика. – 2003. – Число 69 – 70. – С. 14.
- ⁷⁷ Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог, 2003. – Вип. 3. – С. 79.
- ⁷⁸ Кентій А.В. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1941 – літо 1944 рр.) // Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка. – К., 2000. – С. 87, 88.
- ⁷⁹ Литвин В. Назв. праця. – С. 112.
- ⁸⁰ Зашкільняк Л. Назв. праця. – С. 80.
- ⁸¹ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 47.
- ⁸² Льюшин І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 248.
- ⁸³ Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941 – 1943 рр.). – Тернопіль, 2002. – С. 114.
- ⁸⁴ Деревінський В. Українсько-польські відносини у першій половині 40-х рр. // Україна і Польща в ХХ столітті: Проблеми і перспективи взаємовідносин. – К. – Краків, 2002. – С. 158; Льюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН і УПА (1939 – 1945 рр.) // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 98, 101; Патриляк І. Деякі аспекти співпраці українського та польського антирадянського підпілля на території Закароння у 1945 – 1946 рр. // Україна і Польща в ХХ столітті. – С. 169; Сливка Ю. Назв. праця. – С. 48; Стародубець Г.М. Назв. праця. – С. 114 та ін.
- ⁸⁵ Сливка Ю. Назв. праця. – С. 48.
- ⁸⁶ Льюшин І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 38, 196; “Круглий стіл”: Українсько-польські стосунки (30 – 40-і роки ХХ ст.): Проблема оцінки причин і характеру конфліктів та пошуку шляхів порозуміння // Депортації українців та поляків 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”). – Львів, 1998. – С. 104; Цепенда І.Є. Суспільно-політична ситуація на Волині в 1943 – 1944 роках // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2001. – № 5. – С. 168.
- ⁸⁷ Патриляк І. Деякі аспекти співпраці... – С. 169.
- ⁸⁸ Стародубець Г.М. Назв. праця. – С. 87.
- ⁸⁹ Філяр В. Хронологія подій на Волині в 1939 – 1944 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Т. 5. – С. 42.
- ⁹⁰ Заброварний С. Назв. праця. – С. 128.
- ⁹¹ Ісаєвич Я. З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови // Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943 – 1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. – Львів, 2003. – С. 4; Сливка Ю. Назв. праця. – С. 5.
- ⁹² Сливка Ю. Назв. праця. – С. 5 – 6.
- ⁹³ Трофимович В. Примирення не можна приурочити до певної дати // День. – 2003. – 16 квітня.
- ⁹⁴ Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. – С. 236.
- ⁹⁵ Льюшин І.І. Антипольський фронт у бойовій діяльності ОУН-УПА... – С. 94 – 104; його ж. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – С. 167, 248; його ж. До питання про Волинську трагедію 1943 – 1944 рр. // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 122; його ж. Національно-визвольні прагнення українських та польських самостійницьких сил за часів Другої світової війни // Там само. – 2003. – № 1. – С. 82 – 96.
- ⁹⁶ Гошовська В. “Пам'ятай минуле заради майбутнього”. До 60-ї річниці трагічних подій на Волині у 1943 – 1944 рр. // День. – 2003. – 22 квітня.
- ⁹⁷ Див.: Трофимович В. Назв. праця.